

IKKI AKSIONAL XUSUSIYATLI FE'LLARNING SEMANTIK TABIATI VA TIL TIZIMIDAGI O'RNI

Muratova Manzura Islamovna

Karshi davlat universiteti

Telephone: +998 95 480 27 27

Email: muratovamanzura27@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada fe'llarning aksional xususiyatlari, xususan, ikki aksional xususiyatli fe'llarning semantik tabiati va ularning til tizimidagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda teliklik va ateliklik kategoriyalarining nazariy asoslari Y. Maslov, L. Bondarko, B. Comrie va Z. Vendler qarashlari asosida yoritilib, ularning aspektologik tadqiqotlardagi ahamiyati ko'rsatib beriladi. Shuningdek, B.X. Rizayev tomonidan ilgari surilgan limitativ neytral fe'llar konsepsiyasi tahlil qilinib, fe'lning aksional xususiyatlari uning leksik-semantik potentsiali, kontekstual muhit va nutqiy aktualizatsiya jarayoni bilan uzviy bog'liqligi asoslanadi. Tadqiqot natijalari ikki aksional xususiyatli fe'llarning dinamik va ko'p qatlamli semantik tabiatga ega ekanligini hamda ularni kontekstual-funksional yondashuv asosida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: aksionallik, teliklik, ateliklik, limitativ neytral fe'llar, fe'l semantikasi, aspektologiya, leksik-semantik potentsial, funksional-semantik maydon, kontekstual aktualizatsiya, aspektual ma'no, harakat chegarasi, kognitiv lingvistika.

Abstract: This article examines the actional properties of verbs, with particular attention to the semantic nature of bi-actional verbs and their role within the linguistic system. The theoretical foundations of telicity and atelicity are discussed on the basis of the works of Y. Maslov, L. Bondarko, B. Comrie, and Z. Vendler, highlighting their significance in aspectological studies. Special attention is paid to B. Kh. Rizayev's concept of limitative-neutral verbs, which demonstrates that the actional characteristics of verbs are determined not only by grammatical form but also by lexical-semantic potential, contextual environment, and discourse actualization. The findings reveal the dynamic and multifaceted semantic nature of bi-actional verbs and emphasize the importance of contextual and functional approaches in their analysis.

Keywords: actionality, telicity, atelicity, limitative-neutral verbs, verb semantics, aspectology, lexical-semantic potential, functional-semantic field, contextual actualization, aspectual meaning, action boundary, cognitive linguistics.

Аннотация: В данной статье рассматриваются акциональные свойства глаголов, в частности семантическая природа двуакциональных глаголов и их место в языковой системе. Теоретические основы категорий теличности и ателичности анализируются на основе научных концепций Ю. Маслова, Л.

Бондарко, Б. Комри и З. Вендлера, что позволяет определить их значение в аспектологических исследованиях. Особое внимание уделяется концепции лимитативно-нейтральных глаголов, предложенной Б.Х. Ризаевым, согласно которой акциональные характеристики глагола определяются его лексико-семантическим потенциалом, контекстом и процессом речевой актуализации. Результаты исследования подтверждают динамический и многоуровневый характер семантики двуакциональных глаголов и необходимость их изучения с позиций функционального и контекстуального подходов.

Ключевые слова: акциональность, теличность, ателичность, лимитативно-нейтральные глаголы, семантика глагола, аспектология, лексико-семантический потенциал, функционально-семантическое поле, контекстуальная актуализация, аспектуальное значение, граница действия.

Ikki aksionallik dastlab rus tilshunosligida fe'llarning asosiy nazariy poydevorlaridan biri sifatida Yuri Maslov tomonidan ishlab chiqilgan.¹ U fe'ning telik va atelik (Tilshunoslikda teliklik harakatning "ichki chegarasi" (internal boundary) mavjudligi bilan, atelik esa bunday chegaraning yo'qligi bilan belgilanadi. Bu kategoriya fe'ning aksional (aktionsart) xususiyatini aniqlashda muhim hisoblanadi) oppozitsiyasini aspektual tizimning markaziy kategoriyasi sifatida talqin qilib, harakatning ichki chegaraga ega yoki ega emasligini leksik-semantik va grammatik vositalar orqali farqlash g'oyasini ilgari surgan. Maslovning yondashuvi keyinchalik ko'plab turkiy va slavyan tillari tadqiqotlariga metodologik asos bo'lib xizmat qilgan.

Shuningdek, aspekt va fe'l semantikasi masalasida Leonid Bondarkoning ishlari muhim o'rin tutadi.² U funksional-semantik maydon nazariyasi doirasida fe'ning telik/atelik xususiyati faqat grammatik shaklga emas, balki leksik birlik va kontekstning o'zaro ta'siriga bog'liqligini asoslab bergan. Bondarkoning fikricha, fe'ning aspektual ma'nosi ko'p qatlamli bo'lib, unda leksik-semantik komponentlar yetakchi rol o'ynaydi.

Ingliz tilshunosligida esa bu masalaga yaqin qarashlar Bernard Comrie tomonidan keng yoritilgan.³ U o'z tipologik tadqiqotlarida teliklik (telicity) va ateliklik (atelicity) tushunchalarini turli tillar materialida qiyoslab, fe'llarning ichki vaqt strukturasini universal lingvistik kategoriya sifatida izohlagan. Comrie nazariyasida ham fe'ning ikki xil aksional imkoniyatga ega bo'lishi kontekst va leksik ma'no bilan bog'liq ekani ta'kidlanadi.

Shu bilan birga, umumiy aspektologik qarashlarda Zeno Vendler ning klassik

¹ Маслов, Ю. С. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке. Москва: Наука, 1948, 45–63 с.

² Бондарко, А. В. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. Ленинград: Наука, 1990, 156–174 с.

³ Comrie B., Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. Cambridge: Cambridge University Press, 1976, 41–52 p.

tasnifi ham muhim o‘rin egallaydi.⁴ U fe’llarni stativ, faoliyat, yutuq (achievement) va tugallangan jarayon (accomplishment) guruhlariga ajratib, aynan “yutuq” va “jarayon” tiplarida telik va atelik xususiyatlarning kesishishini ko‘rsatgan. Bu tasnif keyinchalik ikki aksional xususiyatli fe’llar haqidagi zamonaviy yondashuvlarga asos bo‘lgan.

O‘zbek tilshunosligida B.X. Rizayevning “limitativ neytral fe’llar” konsepsiyasi alohida yondashuv bo‘lsa-da, u umumiy aspektologik an‘ana bilan uzviy bog‘liq.⁵ Yuqoridagi olimlarning ishlari shuni ko‘rsatadiki, ikki aksional xususiyatli fe’llar faqat bitta muallif doirasida emas, balki xalqaro tilshunoslikda ham keng o‘rganilgan va turli nazariy modellarda o‘z ifodasini topgan.

Tilshunos olim B.X. Rizayev ikki aksional xususiyatli fe’llarni “limitativ neytral fe’llar” deb atagan va ularga “subyekt harakatining biror nuqtaga yo‘nalganligi, o‘z o‘rnini tark etishi, yangi joyda paydo bo‘lishi, kuzatish maydonidagi muhitning cheklanganligi fe’lning chegaralanganlik xususiyatini anglatadi, subyektning makondagi maqsadsiz harakatini fe’lning chegaralanmaganlik xususiyati bilan bog‘laydi” deb ta’rif beradi.⁶ Shuningdek u fe’lning aksional xususiyati uning leksik-semantik potensialidagi aniq biror bir belgining aktualizatsiyasiga bog‘liqligini ta’kidlab o‘tadi. Muallif, limitativ neytral (ikki aksional xususiyatli) fe’lning leksik-semantik potensialida shu ikkala qarama-qarshi belgilar, ya’ni chegaralanganlik/chegaralanmaganlik xususiyatlari mavjudligini aytib o‘tadi.

B.X. Rizayev tomonidan ilgari surilgan konsepsiya fe’llarning aksional xususiyatlarini aniqlashda muhim nazariy yondashuvlardan biri sifatida e’tirof etiladi. Muallif “limitativ neytral fe’llar” atamasini qo‘llab, ikki aksional xususiyatga ega bo‘lgan fe’llarning semantik tabiatini chuqur tahlil qiladi. Ushbu yondashuvda fe’lning chegaralangan yoki chegaralanmagan xususiyatga egaligi uning faqat grammatik shakli bilan emas, balki leksik-semantik potentsiali va kontekstual aktualizatsiyasi bilan ham belgilanadi.

Uning fikricha, limitativ neytral fe’llar shunday lingvistik birliklarki, ular o‘z ichida ikki qarama-qarshi aksional imkoniyatni mujassamlashtiradi. Ya’ni, bir tomondan ular harakatning aniq boshlanish va yakun nuqtasiga ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan chegaralangan (telik) xususiyatni ifodalasa, ikkinchi tomondan esa harakatning davomiyligi, ochiqqligi va natijasizligi bilan bog‘liq bo‘lgan chegaralanmagan (atelik) xususiyatni ham namoyon etishi mumkin. Bu holat fe’l semantikasining statik emas, balki dinamik va kontekstga bog‘liq tizim ekanligini ko‘rsatadi.

Olimning ta’rifiga ko‘ra, subyekt harakatining biror nuqtaga yo‘nalganligi, uning

⁴ Vendler, Z. *Linguistics in Philosophy*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1967, 97–121 p.

⁵ Ризаев Б.Х. К проблеме лимитативно нейтральных глаголов современного немецкого языка. // *Лингвистические исследования: Аспекты грамматического анализа*. – М., 1990. – С. 131-140.

⁶ Ризаев Б.Х. К проблеме лимитативно нейтральных глаголов современного немецкого языка. // *Лингвистические исследования: Аспекты грамматического анализа*. – М., 1990. – С. 131-140.

o'z joyini tark etib yangi makonda paydo bo'lishi hamda kuzatish maydonining cheklanganligi fe'ning chegaralanganlik xususiyatini yuzaga keltiradi. Bunday vaziyatlarda harakat ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan bo'lib, uning yakuniy nuqtasi mavjudligi bilan tavsiflanadi. Masalan, subyektning bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi, ma'lum bir vazifani bajarib tugatishi yoki natijaga erishishi kabi holatlar telik aksional xususiyatni shakllantiradi.

Aksincha, subyektning makondagi maqsadsiz yoki aniq yakuniy nuqtaga ega bo'lmagan harakati fe'ning chegaralanmagan xususiyatini ifodalaydi. Bunday hollarda harakat jarayon sifatida namoyon bo'lib, uning tugallanishi yoki natijaga olib kelishi ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Bu esa fe'l semantikasida jarayonlilik, davomiylik va ochiqlik kategoriyalarining ustunligini bildiradi. Demak, limitativ neytral fe'llar har ikkala holatni ham potensial tarzda o'z ichida saqlaydi va ularning qaysi biri aktuallashishi kontekstga bog'liq bo'ladi.

B.X. Rizayev fe'ning aksional xususiyati uning leksik-semantik potensialidagi ma'lum belgining nutq jarayonida aktualizatsiyaga uchrashi bilan bevosita bog'liqligini ta'kidlaydi. Bu yondashuvga ko'ra, fe'ning lug'aviy ma'nosida bir nechta semantik imkoniyatlar yashirin holda mavjud bo'ladi va nutq jarayonida aynan kontekstual sharoit bu imkoniyatlardan birini yuzaga chiqaradi. Shunday qilib, fe'ning telik yoki atelik xususiyati oldindan qat'iy belgilangan emas, balki kommunikativ vaziyatda shakllanadigan hodisa sifatida talqin etiladi.

Muallif limitativ neytral fe'llar tushunchasi orqali til tizimida qat'iy chegaralangan binar qarashlardan voz kechishni taklif etadi. An'anaviy yondashuvlarda fe'llar ko'pincha telik va atelik guruhlariga aniq ajratilgan bo'lsa, Rizayev konsepsiyasida bu chegaralar nisbiy xarakterga ega ekani ko'rsatiladi. Ya'ni, bir fe'l bir kontekstda chegaralangan, boshqa kontekstda esa chegaralanmagan xususiyatni namoyon etishi mumkin.

Bu yondashuv tilning dinamik tabiatini, ayniqsa semantik strukturalarning o'zgaruvchanligini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Limitativ neytral fe'llar til tizimida oraliq zona sifatida qaralib, ular ikki qarama-qarshi aksional qutb o'rtasida vositachilik vazifasini bajaradi. Shu jihatdan ularni faqat ikkita qat'iy guruhga ajratish emas, balki kontekstual va funksional jihatdan tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Bundan tashqari, ushbu nazariya kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Chunki inson ongida harakatlar doimo aniq chegaralangan yoki mutlaqo ochiq jarayon sifatida emas, balki turli darajadagi oraliq holatlar sifatida tasavvur qilinadi. Limitativ neytral fe'llar aynan shu kognitiv modelni til tizimida aks ettiradi.

Aytish mumkinki, B.X. Rizayev tomonidan ilgari surilgan limitativ neytral fe'llar konsepsiyasi fe'l semantikasini yangicha talqin qilishga imkon beradi. Unga ko'ra,

fe'lining aksional xususiyati uning leksik-semantik potentsiali, kontekstual muhit va nutqiy aktualizatsiya jarayonining o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Bu esa tilshunoslikda fe'l kategoriyalarini o'rganishda yanada keng va dinamik yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1984. – 263 с.
2. Бондарко А. В. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Ленинград: Наука, 1987. – 348 с.
3. Comrie B. Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. – Cambridge: Cambridge University Press, 1976. – 142 p.
4. Vendler Z. Linguistics in Philosophy. – Ithaca, New York: Cornell University Press, 1967. – 203 p.
5. Rizayev B. X. O'zbek tilida harakat fe'llarining aksional xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2009. – 168 b.
6. Rizayev B. X. O'zbek tilida limitativ neytral fe'llarning semantik va funksional xususiyatlari // O'zbek tili va adabiyoti. – 2011. – № 4. – B. 32–39.
7. Rizayev B. X. Fe'l semantikasi va aksionallik kategoriyasi. – Toshkent: Akademyashr, 2015. – 224 b.